

ТЕОРІЯ ТА ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

УДК 340.1

Павло Білик

Національний університет «Львівська політехніка»,
Навчально-науковий Інститут права,
психології та інноваційної освіти,
аспірант спеціальності 081 Право
bilyk.lviv@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-9492-6012>

СТРУКТУРИЗАЦІЯ СИСТЕМИ ПРАВА У ВІТЧИЗНЯНІЙ ЮРИДИЧНІЙ ДОКТРИНІ

<http://doi.org/10.23939/law2020.28.025>

© Білик П., 2020

У статті здійснено аналіз структуралізації системи права як регулятивної основи правової системи, що формується, ґрунтуючись на правовій ідеології певної держави й водночас виступаючи нормативним базисом поведінки у сфері права. Визначено генеративну роль правової свідомості стосовно компонентного складу правової системи, що в майбутньому й забезпечує її інтегрування. У контексті останніх напрацювань правової доктрини раціональним є аналіз розумово-психологічного сприйняття розподілу права на галузі і критерії їх виокремлення, що й обумовлює актуальність цієї наукової статті. Критеріями галузоутворення є ознаки та властивості, наявність яких дає змогу висновувати, що певне правове утворення (інститут, підгалузь тощо) досягнуло у своєму розвитку статусу окремої самостійної галузі в системі права. Кристалізація галузей права повністю відбувається в площині правової доктрини, утім важливо розуміти, що вона теж обумовлена значною низкою неюридичних детермінант, які трансформуються у правовий рівень саме через правосвідомість. Попри доволі всеохоплюючий аналіз структуралізації системи права у вітчизняній юридичній доктрині, на сучасному етапі є очевидною необхідність переосмислення певних парадигм юриспруденції, що проглядається у зміні акцентів загальноновизнаних критеріїв поділу права на галузі, а теж зокрема в обґрунтуванні доцільності їх розширення.

Ключові слова: система права; структура системи права; правосвідомість; галузоутворюючі критерії; предмет правового регулювання; метод правового регулювання.

Постановка проблеми. Система права є регулятивною основою правової системи, що формується, ґрунтуючись на правовій ідеології певної держави й водночас виступаючи нормативним базисом поведінки у сфері права. Діалектика складників правової реальності здійснюється внаслідок відбиття їх у свідомості індивіда та втілення через цей процес в інших юридичних феноменах. Утім при цьому не потрібно абстрагуватись від генеративної ролі правової свідомості стосовно компонентного складу правової системи, що в майбутньому й забезпечує її інтегрування. Так, сумнівно чи є повністю виправданим технократичний підхід до форми і змісту права без врахуван-

ня ролі правосвідомості у його генезисі. Того у контексті останніх напрацювань правової доктрини раціональним буде аналіз розумово-психологічного сприйняття розподілу права на галузі і критерії їх виокремлення, що й обумовлює актуальність цієї наукової статті.

Аналіз дослідження проблеми. Дослідження проблематики цієї наукової статті здійснювалося як у контексті власне аналізу структури системи права (С. Алексєєв, В. Лазарєв, О. Малько, М. Марченко, М. Матузов, О. Скакун), так і на рівні спеціальних наукових у напрямку правосвідомості (Ю. Калиновський, М. Мірошніченко, Т. Огаренко, М. Цимбалюк, М. Хаустова тощо). Втім, наукових розвідок, які б аналізували вищезначені категорії як взаємозалежні, фактично не проглядається.

Метою наукової статті є визначення та обґрунтування ролі правосвідомості у процесі структуралізації системи права.

Виклад основного матеріалу. Вченими-правниками часто наголошується на тому, що розуміння права як системи юридичних норм – системної субстанції передбачає вивчення як самих цих норм, так й цілого комплексу правових елементів і явищ, що взаємопов'язують ці норми: не тільки її структурних компонентів (галузей права, інститутів чи підгалузей права), предмета і методу правового регулювання, втім й тих сил внутрішньої самоорганізації системи, що визначають сукупність правових норм як систему [1, с. 365].

Аналіз інтегративних властивостей правової свідомості як відносно самостійного, незалежного елемента правової системи дозволяє впевнено констатувати визнання саме правосвідомості як аналогічного системоутворюючого чинника. Позаяк динаміка суспільних відносин на сучасному етапі визначається швидкістю та багатовекторністю, можемо стверджувати про те, що структуризація права за галузями відбувається передусім на рівні свідомості, і лише після цього стає можливим створення правових норм та їх галузеве відокремлення [2, с. 10]. Себто усталеність системи права зазнає певного впливу з боку динамічного розгалуження предметів правового регулювання у результаті виникнення нових та метаморфози наявних соціальних зв'язків. Відтак формування нових галузей права передусім обумовлене фактичними відносинами й, відповідно, сутніми блоками фактичних норм, які формуються для їх регулювання. Беручи до уваги вищезначене, можемо стверджувати, що нові галузі права (зокрема, їх відокремлення від наявних) передусім формуються через їх усвідомлення як таких на побутовому та доктринальному рівні.

Критеріями галузоутворення є ознаки та властивості, наявність яких дає змогу висновувати, що певне правове утворення (інститут, підгалузь тощо) досягнуло у своєму розвитку статусу окремої самостійної галузі в системі права [3, с. 11]. Проте процес накопичення систематизуючих чинників – питання доволі непросте, позаяк немає такого вимірювального приладу, за допомогою якого можливо було б визначити готовність нормативного базису перейти на рівень самостійної галузі. Так, на думку науковця В. Бєлих, як на загальнотеоретичному, так і на галузевому рівнях дослідження доконечний є набір критеріїв такої оцінки [4, с. 11]. Натомість через брак чітких показників їх обґрунтування теж набуває умовляного характеру.

Парадигмою сучасної правової науки є виокремлення галузей права через предмет і метод правового регулювання.

Характеристика предмета правового регулювання, а відтак, і галузі права, передусім залежить від структуризації тих суспільних відносин, які виникають у реальному житті на певному історичному етапі. У свою чергу, структуризація суспільного життя відбувається залежно від необхідності та реалізованого способу виробництва, обміну й споживання, механізму господарювання, форм власності, рівня державного втручання (чи регулювання) в економічні відносини [5, с. 31]. Це означає, що хоч кристалізація галузей права абсолютно відбувається в площині правової доктрини,

утім важливо розуміти, що вона теж обумовлена значною низкою неюридичних детермінант, які трансформуються у правовий рівень саме через правосвідомість.

Отже, група економічних і соціальних відносин, до того етапу як стати предметом правового регулювання, виділяються із усього масиву соціальних зв'язків й зіставляються у свідомості індивідів з їх фактичним упорядкуванням на офіційному та неофіційному рівні. Зауважимо, що кінетика окремих із них є настільки нелінійною, що фактичні (неофіційні) норми значно переважають за кількістю, а подекуди і за якістю.

Тобто, для формування нової галузі права певні суспільні відносини повинні сприйматися особами як досить поширені, аналогічні та такі, які вимагають законодавчого врегулювання. І тільки після цього набуває резону підведення наукової аргументації під формування нової галузі права. По-іншому це виглядає штучним і втрачає будь-який праксеологічний аспект.

Також уваги заслуговують і зміни в усвідомленні змісту категорії «предмет регулювання». Здебільшого, коли говорять про суспільні відносини, то мають на увазі економічні відносини, які становлять базис суспільства. Утім поняття суспільних відносин значно ширше й включає всі відносини людей у суспільстві [6, с. 103]. Предметом же правового регулювання є не всі, а виключно найбільш вагомі, найзначущіші. Безперечно, що і сама категорія «найзначущіші суспільні відносини» є оціночною, у зв'язку з чим вона повинна бути усвідомленою та сформованою розумово на основі соціально-економічних детермінант.

Окрім того, лише всередині минулого століття знаменитий теоретик права С. Алексєєв зазначав, що «до предмету правового регулювання не вводяться техніко-економічні відносини, пов'язані безпосередньо із продуктивними силами» [7, с. 100]. Еволюція економічних відносин істотно вплинула на цю аксіому, аргументом чого виступають Правила ISO або правила захисту інформації в ЕОМ (комп'ютерах), а також їхніх системах, мережах.

З огляду на викладене, інтегративні властивості правосвідомості проявляють себе в структуризації системи права на базисі переведення предмета правового регулювання з побутового рівня (фактичні суспільні відносини) на доктринальний, що пізніше втілюється на нормативному рівні (приміром, у процесі кодифікації) та підлягає реалізації, що становить вже зміст юридичної практики.

Значущість правосвідомості у визначенні методів правового регулювання як галузоутворюючого критерію важко переоцінити. Бо власне домінування певних засобів впливу, і характеризує ставлення більшості соціуму до права як такого. Абстрагуючись від того факту, що окремі галузі права узвичаєно ґрунтуються на імперативному методі регулювання суспільних відносин, необхідно визнати тенденцію до розширення використання інших методів, яка стає дедалі наочнішою у західних демократичних державах.

У наукових розвідках пострадянського простору у цій площині стали висвітлюватися положення про те, що «у демократичному суспільстві домінують галузі права із диспозитивними методами регулювання, а в тоталітарних та авторитарних країнах більшу цінність мають галузі з імперативним регулюванням» [8, с. 305]. Сучасність визначається й розширенням меж використання інших методів регулювання (крім імперативного) у певних галузях права.

Втім окреслена тенденція, на жаль, мало простежується в Україні, а відтак застосування імперативних методів регулювання є домінуючим. Зрідка здійснюється спроба законодавця нібито надати адресату норм права більше свободи внаслідок значно широкого використання відносно визначених норм. Необхідно засвідчити, що це по-справжньому не змінює основного методу регулювання, а тільки призводить до заміни понять.

Дослідниця І. Заморська, здійснюючи спробу співвіднесення диспозитивних та відносно визначених норм права, висновує, що, попри всю близькість (а в багатьох випадках й часті тожданість) цих категорій, диспозитивні норми права віддзеркалюють внутрішню сутність особливого типу врегульовуваних правом суспільних відносин, що базуються на юридичній свободі суб'єктів правовідносин та є вивідними від диспозитивного методу правового регулювання. Натомість відносно

визначені норми права відображують зовнішню форму закріплення та вираження особливого виду норм права, що визначають нормативно окреслену свободу вибору сторонами правовідносин певного варіанту поведінки. Відносно визначені норми права є вивідними від внутрішньої структури норм права та видів її структурних складників [9, с. 11]. Вони надають точніше уявну, ніж реальну свободу вибору суб'єктам правовідносин, що теж може мати місце та бути, безсумнівно, корисним з урахуванням мети правового регулювання.

Втім структурованість та зрозумілість нормативних регуляторів, себто й їх розумово-емоційна перцепція, безпосередньо залежить і від застосовуваного правотворцем методу правового регулювання з його виразною кристалізацією в усвідомленні як законодавця, так і адресата правового припису, що, відповідно, накладатиме відбиток на правову поведінку.

Вартий уваги ще один аспект, який полягає в дуже обмеженому застосуванні у вітчизняній юриспруденції заохочувального методу регулювання суспільних відносин, при тому що у США, Канаді, країнах Західної Європи, навіть в кримінальному та адміністративному праві правові засоби, котрі визначають цей метод, використовуються значно ширше, не просто надаючи особі свободу вибору, а мотивуючи правомірний варіант поведінки або ж навіть виправлення після неправомірної. Так, О. Варич робить акцентує на ролі договірно-заохочувального методу регулювання економічних відносин, сутністю якого є нормативно-встановлене стимулювання діяльності суб'єктів економічних відносин, який відповідає не тільки правовим вимогам, але і вимогам, встановленим за погодженням сторін на договірних засадах [10, с. 7].

Україна взяла напрям на застосовування переважно імперативних підходів у регулюванні, і ця тенденція, на жаль, залишається незміною навіть з урахуванням здійснюваних реформ. Разом з тим, доведеною багатьма науковцями є спроможність заохочувального та диспозитивного методів впливати на сприйняття права як нерепресивного засобу, збільшувати зацікавленість соціуму у правомірній поведінці, що виразно показують інтегративні можливості правосвідомості в контексті вибору методів правового регулювання та з урахуванням їх властивості галузоутворюючого компонента.

Незважаючи на те, що питання предмета та методу правового регулювання як основних критеріїв виокремлення галузі права зостаються класикою правничої науки, зрідка вже озвучуються думки про доцільність запровадження додаткових критеріїв, а саме: спеціальний понятійний апарат, особливий суб'єкт відносин, особливий об'єкт правового регулювання [11, с. 74]; галузеві функції [12, с. 52]; галузеві юридичні процедури [13, с. 44] і навіть наявність специфічної мети нормативного утворення [14, с. 179–180]. Це нашоує на думку про формування як галузей права, так і критеріїв для їх виокремлення передусім на рівні правосвідомості. Передумови для цього лежать у площині фактичних суспільних відносин, а результатом виступають суто юридичні наслідки нормативного рівня та рівня правничої практики.

Висновки. Попри доволі всеохоплюючий аналіз структуризації системи права у вітчизняній юридичній доктрині, на сучасному етапі є очевидною необхідність переосмислення певних парадигм юриспруденції, що проглядається у зміні акцентів загальноновизначених критеріїв поділу права на галузі, а теж зокрема в обґрунтуванні доцільності їх розширення.

Каталізатором окреслених процесів є стрімка динаміка суспільних відносин, проте фактичний стан речей набуває юридичного резону тільки з моменту його відбиття у правосвідомості, що і робить евентуальним переведення фактів реального життя у передумови для формування (виокремлення) нових галузей права, а теж зміну контурів існуючих структурних одиниць системи права. Не потрібно ігнорувати і той факт, що навіть визначення класифікаційних критеріїв поділу права на галузі відбувається на рівні правосвідомості і тільки пізніше стає основою для диференціації нормативного матеріалу. Трансформації змісту предмета та методу правового регулювання, а теж пропозиції стосовно розширення переліку класифікаційних критеріїв структуризації системи права пов'язуються власне з усвідомленням та відчуттям недостатності засобів, які зараз є в арсеналі

правничої науки, для обґрунтованого співвіднесення існуючих правових норм із розгалуженим масивом фактичних суспільних відносин.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аверин А. В. Правопонимание и конкретизация законодательства. Конкретизация законодательства как технико-юридический прием нормотворческой, интерпретационной, правоприменительной практики. Н. Новгород: Нижегородская академия МВД России, 2008. 1134 с.
2. Дуднік Р. М. До проблеми виокремлення системоутворюючих чинників, що впливають на процес формування нових галузей українського права. *Право і суспільство*. 2015. № 4. С. 8–12.
3. Головина А. А. К вопросу о понятии критериев отраслеобразования в системе российского права, их теоретическом и практическом значении. *Право и государство: теория и практика*. 2011. № 6. С. 50–52.
4. Бельх В. С. Понятие банковского права и его место в системе права России. *Государство и право*. 2011. № 4. С. 5–13.
5. Дуднік Р. М. Ознаки галузей українського права. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2015. Вип. 2. Т. 1. С. 29–32.
6. Строгович М. С. Уголовно-процессуальное право в системе советского права. *Советское государство и право*. 1957. № 4. С. 55–66.
7. Алексеев С. О теоретических особенностях классификации отраслей советского права. *Советское государство и право*. 1957. № 7. С. 31–38.
8. Бабенко А. Н. Аксиологические причины правотворческих ошибок. *Правотворческие ошибки: понятие, виды, практика техника устранения в постсоветских государствах: материалы Межд. науч.-практ. круглого стола (29–30 мая 2008 г.)*. М.: Проспект, 2009. С. 304–326.
9. Заморська Л. І. Відносно визначені норми права: поняття, структура, функції : автореф. дис. ... канд. юрид наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права історія політичних і правових учень». Одеса, 2009. 24 с.
10. Варич О. Г. Економічні функції сучасної держави: природа, зміст, тенденції розвитку в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права історія політичних і правових учень»; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. Київ, 2006. 22 с.
11. Ганеєв Р. Р. О сущности градостроительного права и его связях с гражданским правом. *Евразийский юридический журнал*. 2010. № 2 (21). С. 11–19.
12. Васильев В. В. Функции гражданского права как системообразующий фактор отрасли. *Право и государство: теория и практика*. 2011. № 6. С. 23–29.
13. Чельшев М. Ю. О комплексных правовых отраслях. *Проблемы права*. 2007. № 15. С. 11–17.
14. Асадов А. М., Т. В. Драхенберг К вопросу о телеологическом критерии дифференциации системы российского права. *Проблемы права*. 2012. № 2. С. 23–29.

REFERENCES

1. Averyn AV *Pravoponymanye y konkretyzatsiya zakonodatelstva*. [Understanding and specification of legislation]. Konkretyzatsiya zakonodatelstva kak tekhniko-yurydycheskyi pryem normotvorcheskoi, ynterpretatsyonnoi, pravoprymenitelnoi praktyky. N. Novhorod: Nyzhehorodskaia akademyia MVD Rosssyy, 2008. 1134 p.
2. Dudnik R. M. *Do problemy vyokremlennia systemoutvoriuiuchykh chynnykiv, shcho vplyvaiut na protses formuvannia novykh haluzei ukrainskoho prava*. [On the problem of isolating system-forming factors influencing the process of formation of new branches of Ukrainian law]. Pravo i suspilstvo. 2015. No. 4. P. 8–12.
3. Holovyna AA *K voprosu o poniatyy kryteryev otrasleobrazovaniya v systeme rossyiskoho prava, ykh teoretycheskom y praktycheskom znachenyi*. [On the question of the concept of criteria for industry formation in the system of Russian law, their theoretical and practical significance]. Law and Hosudarstvo: Theory and Practice. 2011. No. 6. P. 50–52.
4. Belykh VS *Poniatye bankovskoho prava y eho mesto v systeme prava Rosssyy*. [The concept of banking law and its place in the legal system of Russia] Hosudarstvo y pravo. 2011. No. 4. P. 5–13.
5. Dudnik R. M. *Oznaky haluzei ukrainskoho prava*. [Signs of branches of Ukrainian law] Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnogo universytetu. 2015. Issue. 2. T. 1. P. 29–32.
6. Strohovych MS *Uholovno-protseessualnoe pravo v systeme sovetskoho prava*. [Criminal procedure law in the system of Soviet law.]. Sovetskoe hosudarstvo y pravo. 1957. No. 4. P. 55–66.
7. Alekseev SS *O teoretycheskykh osobennostiakh klassyfykatsyy otraslei sovetskoho prava*. [On the theoretical features of the classification of branches of Soviet law]. Sovetskoe hosudarstvo y pravo. 1957. No. 7. P. 31–38.
8. Babenko AN *Aksyolohycheskye prychnyny pravotvorcheskykh oshybok*. [Axiological causes of law-making errors]. Pravotvorcheskye oshybyky: poniatye, vydy, praktyka tekhnika ustraneniya v postsovetskykh hosudarstvakh: materyaly Mezhd. scientific practice round table (May 29–30, 2008). M.: Prospekt, 2009. P. 304–326.
9. Zamorska LI *Vidnosno vyznachenii normy prava: poniatia, struktura, funktsii* [Relatively defined rules of law: concept, structure, functions]: avtoref. dys. ... cand. yuryd nauk: spets. 12.00.01 «Teoriiia ta istoriia derzhavy i prava istoriia politychnykh i pravovykh uchen. Odessa, 2009. 24 p.
10. Varych O. H. *Ekonomichni funktsii suchasnoi derzhavy: pryroda, zmist, tendentsii rozvytku v Ukraini* [Economic functions of the modern state: nature, content,

development trends in Ukraine]: avtoref. dys.. .. cand. yuryd nauk: spets. 12.00.01 «Teoriia ta istoriia derzhavy i prava istoriia politychnykh i pravovykh uchen»; Instytut derzhavy i prava im. VM Koretskoho. Kyiv, 2006. 22 p. 11. Haneev R. R. *O sushchnosti hradostroytelnoho prava y eho svyaziakh s hrazhdanskym pravom*. [On the essence of urban law and its links with civil law]. Evrazyiskyi yurydycheskyi zhurnal. 2010. No. 2 (21). P. 11–19. 12. Vasylev V. V. *Funktsyy hrazhdanskoho prava kak systemoobrazuiushchyi faktor otrasly*. [Functions of civil law as a system-forming factor in the industry]. Law and economy: theory and practice. 2011. No. 6. P. 23–29. 13. Chelyshev M. Yu. *O kompleksnykh pravovykh otrasliakh*. [On complex legal industries]. Problems of law. 2007. No. 15. P. 11–17. 14. Asadov A. M., T. V. *Drakhenberh On the question of the teleological criterion of the differential system of Russian law*. [Drachenberg On the question of the teleological criterion for the differentiation of the system of Russian law]. Problems of law. 2012. No. 2. P. 23–29.

Дата надходження: 02.10.2020 р.

Pavlo Bilyk
Institute law,
psychology and innovative education
Lviv Polytechnic National University

STRUCTURING THE LAW SYSTEM IN DOMESTIC LEGAL DOCTRINE

The article analyzes the structuring of the legal system as a regulatory framework of the legal system, which is formed based on the legal ideology of a state and at the same time acting as a normative basis for behavior in the field of law. The generative role of legal consciousness in relation to the component structure of the legal system is determined, which in the future ensures its integration. In the context of recent developments in legal doctrine, it is rational to analyze the mental and psychological perception of the distribution of law in the field and the criteria for their separation, which determines the relevance of this scientific article. The criteria of industry formation are the features and properties, the presence of which allows us to conclude that a certain legal entity (institution, subsector, etc.) has achieved in its development the status of a separate independent branch in the legal system. The crystallization of branches of law absolutely occurs in the plane of legal doctrine, but it is important to understand that it is also due to a significant number of non-legal determinants, which are transformed into the legal level through legal awareness. Despite a fairly comprehensive analysis of the structuring of the legal system in the domestic legal doctrine, at the present stage there is a clear need to rethink certain paradigms of jurisprudence, which is seen in changing the emphasis of generally accepted criteria for the division of law in the industry.

Key words: legal system; structure of the legal system; legal awareness; industry-forming criteria; subject of legal regulation; method of legal regulation.